

УДК 1(091).177.9

Н. О. ШАНІДЗЕ**ВИТОКИ ТА ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ІДЕЇ
В СИСТЕМІ ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ**

У статті висвітлені актуальні питання щодо становлення та розвитку пенітенціарної філософії в Україні і світі. Визначається теоретичне підґрунтя та історико-філософська база розвитку пенітенціарної ідеї та її філософське значення для розвитку суспільства та особистості. Особлива увага приділяється філософським вченням про мораль, право, справедливість та злочин, як головним категоріям та поняттям, на яких повинна ґрунтуватися пенітенціарна філософія.

Ключові слова: пенітенціарна філософія, право, мораль, свобода, природні закони.

В статье рассмотрены актуальные вопросы становления и развития пенитенциарной философии в Украине и мире. Определяются теоретические основы и историко-философская база становления пенитенциарной идеи и ее философское значение для развития общества и личности. Особое внимание уделяется философским учениям про мораль, право, справедливость и преступление, как главным категориям и понятиям, на которых должна основываться пенитенциарная философия.

Ключевые слова: пенитенциарная философия, право, мораль, свобода, естественные законы.

The article deals with current issues of formation and development of the penal philosophy in Ukraine and abroad. Determined by the theoretical foundations and historical-philosophical basis of formation of the penitentiary idea and its philosophical significance for the development of society and the individual. In the framework of the penitentiary idea, the analysis of the concepts of socialization and resocialization, as well as the influence of the social environment on the implementation of these processes. Particular attention is paid to philosophical teachings about morality, law, justice and crime as the main categories and concepts on which to base penitentiary philosophy. The necessity of rethinking the penitentiary philosophical idea in the conditions of the modern society's transformation.

Keywords: penitentiary philosophy, law, morality, freedom, natural laws.

Вступ. Актуальність дослідження методологічних витоків пенітенціарної філософії зумовлена, перш за все, необхідністю реформування пенітенціарної ідеї у відповідності до тенденцій демократизації та інтеграції в європейське співтовариство. У зв'язку з цим останнім часом виникає питання про ефективність пенітенціарної системи, яка, виконуючи функції ресоціалізації особистості, повинна забезпечувати виправлення особистості та запобігання рецидиву девіантної поведінки. Як відомо, головним фактором формування девіантної поведінки виступає соціальне середовище, в рамках якого соціалізується особистість. Саме тому вимоги перебудови діяльності пенітенціарної системи змушують наукових і практичних працівників переглядати деякі усталені погляди та методологічні положення, що грали роль орієнтиру у виборі напрямів теоретичних досліджень і шляхів вдосконалення практичної діяльності.

Як свідчить **аналіз останніх досліджень і публікацій**, питаннями пенітенціарної ідеї здебільшого переймалися практичні галузі наук, зокрема педагогіка, психологія, юридична наука тощо. Фундатором вітчизняної пенітенціарної науки слід вважати професора Петербурзького університету І. Я. Фойницького, який визнавав відносну самостійність цієї науки і розглядав її як особливу галузь політико-правових наук, що засновується на практичному досвіді та спрямована на філософсько-позитивне вирішення проблем каральної системи. Саме в цій галузі становлять значний інтерес роботи О. Кістяківського, М. Ф. Владимирського-Буданова, Н. Д. Сергієвського, Н. С. Таганцева, П. І. Ковалевського. Тематика розвитку пенітенціарної системи в Україні і світі набула значного поширення останнім часом, але ці дослідження також здебільшого стосуються педагогічних та психологічних аспектів виконання покарання. Серед них варто визначити роботи українських

дослідників В. М. Синьова, М. О. Сиви, Т. В. Кушнірової, В. Г. Баженова, А. С. Макаренка, Н. Ю. Максимова, В. С. Медведєва тощо. Що стосується саме філософського аналізу пенітенціарної ідеї, то треба визнати, що фундаментальних досліджень цієї тематики у вітчизняній філософії практично не відбувалося. Найбільш вагомий внесок у розвиток вітчизняної пенітенціарної філософії внесли Г. О. Радов, І. Г. Богатирьов [1, 6]. Пенітенціарна ідея, за висловленням Г. Радова, являє собою філософсько-світоглядну цінність, оскільки утверджує віру в людину, можливість її самосвідомості у виборі етичного та правового ідеалу, висвітлює шляхи перемоги Добра над Злом [1, с. 4].

Мета статті полягає у визначенні витоків та філософських основ пенітенціарної ідеї, методологічного підґрунтя її існування в сучасній Україні.

Основні результати дослідження. Надзвичайна складність досліджуваного об'єкта, його яскраво виражена специфічність призводять до того, що пенітенціарна філософія повинна виробляти свою методологію, в якій положення ряду наук трансформуються таким чином, щоб зуміти виявити специфічні відносини людини з навколишнім світом через призму державного примусу. Методологічна роль філософії у формуванні теорії і практики перевиховання засуджених полягає у визначенні головних світоглядних рис, що визначають ставлення суспільства та його потребу у здійсненні ідеї покарання, як суспільно визначеної необхідності. Дослідження історичних витоків треба розпочати із визначення основного терміну – «пенітенціарний» (пізньолат. *roenitentairius*, від лат. *roenitentia* – каяття) – споруда для ув'язнення і виправлення злочинців, який набув поширення в Європі у XVII столітті [2, с. 468]. Саме тоді ідею про доцільність організації пенітенціарних установ висунув Жан Любильйон – монах ордену бенедиктинців. Основними принципами пенітенціарно-

го ув'язнення він визначав: тримання засуджених у келіях із залученням їх до праці; влаштування невеличких садків для перебування в'язнів на свіжому повітрі; виділення спеціальних приміщень для молитов та морально-релігійного виховання в'язнів; харчування скромною їжею для очищення душі й тіла.

З самого початку свого існування суспільство потребувало правил та норм, без регуляції соціальної діяльності неможливо існування суспільства як такого. Наявність норм, моральних, а згодом і правових, є необхідною складовою життя суспільства та людини. За висловленням І. Фіхте, людина призначена для життя в суспільстві; вона не цілком завершена людина і суперечить сама собі, якщо вона живе ізольовано [1, с. 52]. Але суспільне існування породжує низку проблем, що пов'язані із справедливістю розподілення прав та обов'язків, і як наслідок, небажання деяких представників суспільства виконувати ці правила. Для забезпечення рівноваги такі випадки потрібно пресікати, а ще краще, попереджувати, за для чого взагалі й існує система виконання покарання у самому загальному, спрощеному вигляді.

Теорія суспільного договору, що набула популярності у добу Нового часу, відстоювала позицію необхідності відмови від власної природи для досягнення соціального стану. Відомий автор теорії суспільного договору Т. Гоббс вважав, що люди рівні від природи, але завдяки рівності приходить взаємна недовіра, а із-за недовіри – війна. За відсутності громадянського стану війна всіх проти всіх. «Ми знаходимо у природі людини три основні причини війни: суперництво, недовіра, бажання слави» [3, с. 227]. Гоббс вводить поняття природного закону, тобто знайдене розумом загальне правило, згідно якого людині заборонено робити те, що згубно для її життя, або позбавляє її засобів для збереження життя та втрачати те, що вона вважає найкращим засобом для збереження життя [3, с. 228]. Всі неписані закони – природні. Природні закони не потребують ніякої публікації та прокламації, бо вони містяться у визнаному всіма положенні: не роби іншому того, що ти вважаєш би нерозумним з боку іншого по відношенні до тебе самого. Злочин, на думку Гоббса, є гріх, який полягає у здійсненні (ділом чи словом) того, що заборонено законом, або невиконання того, що закон передбачає. Таким чином, будь-який злочин є гріх, але не будь-який гріх – злочин. Джерелом будь-якого злочину є або брак розуміння, або помилка у міркуванні, або неочікувана сила пристрасті. Брак розуміння є незнанням, помилка у судженнях – помилковим поглядом. Незнання природного закону не може слугувати виправданням ні для кого, незнання громадянського закону – за певними винятками. Його послідовник Ш. Монтеск'є вважав, що між покараннями повинна бути взаємна гармонія, бо краще уникнути більшого злочину, ніж меншого; того, що більше наносить збитків суспільству, ніж того, що менш шкодить йому [3, с.301].

Як визначав свого часу Конфуцій, якщо керувати народом за допомогою законів та підтримувати порядок за допомогою покарань, народ буде прагнути ухилитися від покарань та не буде відчувати сорому. Якщо ж керувати народом за допомогою добродієсно-

сті та підтримувати порядок завдяки традиції (ритуалу), народ буде знати сором та він виправиться [3, с. 24]. Взагалі ідея протиставлення покарання та виправлення, як мети пенітенціарної системи є головною філософською ідеєю в цьому сенсі, оскільки охоплює набагато ширшу проблематику джерела моралі – внутрішнього чи зовнішнього для людини. Тут, безумовно, найголовнішим є вчення І. Канта про мораль та закон. Мораль, за Кантом, засновується на усвідомленні обов'язку, котрий має характер категоричного імперативу. Це означає, що коли наша моральна свідомість наказує нам щось зробити саме так, а не інакше, то ми мусимо виконати цей наказ незалежно від умов: «дій так, щоб ти ніколи не ставився до людей тільки як до засобу, а завжди як до мети», «поводься так, щоб максима твоєї волі, могла б стати принципами загального законодавства». Кант надавав категоричному імперативу універсального характеру, вважав його обов'язковим для всіх членів суспільства. Моральний вчинок, здійснений «...без всякого наміру отримати будь-яку користь для себе», «...незважаючи на величезні випробування або спокуси», стоїть недосяжно вище всіх інших вчинків, в основі яких – власний інтерес [4, с. 248]. На переконання Канта, моральний закон діє тільки тоді, коли він всередині людини, тобто ніяка зовнішня загроза покарання не в змозі гарантувати слідування законам. Єдиний принцип, який повинна застосовувати держава до злочину – це принцип рівності, згідно з яким суд схиляється на користь однієї сторони не більше, ніж на сторону іншої. Тобто «...то зло, яке ти чиниш будь-кому, хто не заслуговує на це, ти чиниш самому собі. Той, хто щось вкрав, робить ненадійною власність всіх, а значить віднімає у себе надійність будь-якої можливої власності; він нічого не здобув і нічого не може здобути, але хоче жити, а це тепер можливо лише якщо його будуть кормити інші. Але оскільки держава не буде робити цього задарма, він повинен представити у її розпорядження свої сили для робіт, які вона визнає потрібними, і таким чином, він на деякий час або пожиттєво (на розсуд влади) потрапляє в стан раба. Якщо ж він вбив – він повинен вмерти» [4, с. 250]. Кант зосереджує увагу на внутрішньому моральному стані людини, але майже не враховує її корисну природу. На відміну від Канта, багато дослідників вбачає саме цей аспект за головний.

Ідея суспільної користі та прозорості лягла в основу пенітенціарної ідеї Дж. Бентама. У найзагальнішому вигляді – це теорія, згідно якої моральна значущість вчинку або поведінки визначається її корисністю. Будь-яке соціальне діяння має в кінцевому підсумку приносити користь (в сенсі, вигоду) як індивіду, що вчинив його, так і суспільству, в якому він здійснює свою діяльність (соціальне благо). Розмірковуючи про «принципи корисності», вчений вважав, що будь-які дії слід заохочувати або засуджувати в залежності від їх тенденції посилювати чи послаблювати користь для окремого індивіда чи групи осіб. Тому всі закони і громадські інститути необхідно оцінювати з точки зору того, наскільки вони сприяють найбільшому щастю найбіль-

шого числа людей. Максимальне досягнення гармонії індивідуальних і суспільних інтересів здійснюється через прозорість і контроль соціальних груп, органів влади та управління та ін. Така організація представляється для Бентама кінцевою метою розвитку людства.

Концепцію Бентама ґрунтовно критикував свого часу М. Фуко. Фуко звинувачує Бентама в конструюванні дисциплінуючих суспільних практик, що в решті решт формує «карцерний» суспільний устрій. Взагалі Фуко визначив так би мовити переламний момент у ставленні до покарання. У найвідомішій праці «Надзирати і наказувати. Рождение тюрьмы» Фуко доходить висновку, що у першій третині 19 ст. відбувається відмова від публічних покарань та покарання стає поступово скритою частиною карної процедури, з покарання виключено театралізацію страждання, воно переходить з галузі повсякденного сприйняття до сфери абстрактної свідомості. Відбувається послаблення власті над тілом людини, воно слугує тепер лише знаряддям чи посередником, на нього впливають лише задля того, щоб позбавити індивіда свободи, яка вважається його правом, власністю. Таким чином, сучасна система виконання покарання карає скоріше душу, ніж тіло [5, с. 6]. Пенітенціарну ідею Фуко ґрунтує на власному вченні про владу та прив'язує маніпулювання людиною до певного виду організації життєвого простору за допомогою побудови відповідних установ (до яких належать, наприклад тюрма, школа) та дискурсу, завдяки якому може відбуватися влада. Перехід від публічного покарання до ув'язнення у Фуко обумовлений історичним розвитком суспільства, але така форма сьогодні, на його думку вже себе вичерпала. Ув'язнення (ізоляція індивідів, що скоїли злочин) вже не виконує тих соціальних функцій, що декларує пенітенціарна ідея (виправлення, а не покарання; каяття, а не озлоблення).

Соціум виступає одним з визначальних факторів девіантної та злочинної поведінки. Дослідження Г. Тарда, видатного соціального психолога та філософа, започаткували визначення ролі суспільства у соціалізації особистості. Соціальна поведінка, за визначенням Тарда, являє собою цілком і повністю наслідування зразкам, оскільки людині властиво наслідувати тим, хто його оточує. Соціальні відносини і зв'язки визначають поведінку індивіда через механізм наслідування. Злочинець, як і будь-яка інша особа, наслідує свою поведінку у оточення. Злочинність має соціальну природу і уявлення про те, що є злочинним діянням, а що дозволеним визначається специфікою суспільства та історичної епохою. «Система злочинів і пороку, – пише Тард – змінюється разом з ходом історії». Для того щоб дослідити і зрозуміти злочин, необхідно звернутися, перш за все, до його соціальних причин. Також для запобігання злочину необхідно усунути його соціальні причини. Тард, хоча і визнає існування так званого «злочинного типу особистості» в якого є вроджені фізичні і психічні риси злочинця, не вважає наявність таких рис у індивіда запорукою його злочинної діяльності. Тобто, з позиції Тарда, не психофізіологічні а саме соціальні чинники є домінуючими у розвитку девіантної особистості.

Будь-яка людина, як суб'єкт соціалізації може одразу засвоїти не всі належні соціальні факти, а тільки такі, що вона може спостерігати у своєму найближчому оточенні, причому спостерігати систематично. Всякий вплив суспільного середовища на індивіда розкладається на безліч соціальних взаємодій між індивідами та групами. У свідомості особистості сукупність соціальних впливів формується як соціальний примус або соціальний контроль. Людина сприймає вплив інших осіб через призму власних інтересів і тому завжди робить те, що відповідає її уподобанням. В одному і тому ж суспільному середовищі накопичення соціальних впливів буває дуже різним: в одних переважає моральне запозичення від законослухняних осіб, в інших – наслідування особам порочним або злочинним. Тому перш ніж намагатися виправити злочинця необхідно домогтися, щоб він захотів виправитися, щоб це відповідало його інтересам. Виходячи з цього, Тард визнавав, що основними факторами виправлення виступають елементи соціального середовища, з якими взаємодіє людина, а також соціальний контроль. Але для викорінення злочинності недостатньо просто раз і назавжди змінити умови соціального буття. Злочинність не є статичною, вона постійно змінюється та зростає. Цивілізація знищує одні види злочинності, нею ж створені, і створює на їх місце нові, які стають з часом об'єктом наслідування.

Наслідування, на думку Тарда, має тенденцію до нескінченного поширення, розвиваючись від внутрішнього до зовнішнього, від одностороннього до взаємного і загального. Наслідування має в суспільстві три форми: наслідування сучасному (мода), наслідування звичному (звичаї) і наслідування самому собі. Якщо екстраполювати дану тезу на особистість, що скоює злочин, то треба зазначити, що на девіантні дії також поширюються закони наслідування соціальної поведінки.

Наслідування – це просте повторення різних форм буття. Відкриття обумовлюють три основних процеси в суспільстві: повторення відкриттів (завдяки наслідуванню), протистояння (опозиція, що може бути конструктивне та деструктивне), пристосування (адаптація). Таким чином, члени суспільства поставлені перед вибором, що наслідувати. Зрозуміло, що наслідування пов'язано із вибором таких соціальних дій, що найбільш задовольнятиме потреби особистості. На практиці злочинний тип особистості на волі проявляють опозиційні щодо суспільства дії, під час ув'язнення характеризуються типом поведінки, який має назву «пристосування». Пристосування в місцях позбавлення волі характеризується двома основними чинниками: задоволення власних головних потреб за умов обмеження ресурсів та бажання запобігти покаранню.

Взагалі, основи пенітенціарної філософії саме як підсистеми філософського знання лежать у розумінні таких складних філософських категорій як свобода та справедливість. Справедливість у загальному сенсі з точки зору пенітенціарної ідеї – це оптимальність заохочень та покарань, розподілення благ, тягот, поневірянь, прав, обов'язків з точки зору суспільних інтересів, а оскільки суспільні інтереси – загальна

частина індивідуальних, то справедливість – те що доцільно для суспільства в цілому. Уявлення індивіда про власні інтереси далеко не завжди співпадають з його природними потребами. Таким чином, несправедливість суспільного порядку одна з причин злочинів та революцій. Несправедливість покарання за злочин може бути проявленням несправедливості громадського порядку або наслідком порушення цього порядку. Пенітенціарна система – необхідна частина державної системи, що бере участь у підтримці деякого соціального порядку в країні за допомогою впливу на його порушників (реальних і потенційних).

На порушення законів частіше йдуть і гірші, і кращі з людей: перші – із зневаги суспільними цінностями, другі – з прагнення захистити ці цінності від держави якщо не через революцію, то хоча б через індивідуальний протест. Кримінальник і революціонер – близькі феномени, іноді взаємно пересічні. Ті й інші – різновид правопорушників. З боку суспільства можливі дві форми (два аспекти) реагування на злочин:

- 1) покарання злочинця,
- 2) вжиття заходів до виправлення злочинця.

Покарання – це нанесення шкоди злочинцю, виправлення це зміна його особистості в кращу (з точки зору держави) сторону. Насправді, ще І.Фойницький свого часу визначав, що засоби державної протидії злочинам повинні бути направлені не стільки на окрему особистість, яка скоїла злочинний акт, скільки на загальні умови, що зробили його необхідним чи можливим. Звідси випливає ціла система загальних за своєю природою та напрямком дії заходів, що мають завданням ослабити чи взагалі паралізувати силу умов, створюючих злочин, і, навпаки, підтримати та розвинути вплив іншого виду, сприятливого суспільству, що затримує злочинний спосіб діяльності [1, с. 59].

Висновки: Сучасна пенітенціарна ідея має багате філософське підґрунтя, в статті використано лише

декілька з багатоманітного списку теорій та вчень, що супроводжували розвиток суспільства на різних його етапах. Безумовно сьогодні, коли суспільство переживає черговий етап трансформації і пенітенціарна ідея потребує філософського переосмислення, оскільки сама пенітенціарна система не виконує тих соціальних функцій, що на неї покладено. Замість виправлення та каяття така система породжує порочне коло повернення до злочину, розірвати яке можливо тільки перетворенням всієї суспільної системи. Здається, що переосмислення в цьому сенсі вчень І. Канта, М. Фуко, І. Фойницького та інших може стати у нагоді та надати поштовх у побудові нової пенітенціарної ідеї, відповідної сучасним реаліям.

Список літератури: 1. Радов Г. О. Пенітенціарна ідея: Думки на тему / Г. О. Радов. – К.: МП «Леся», 1997. – 288 с. 2. Пенітенціарій / Р. А. Калюжний, І. І. Резник // Юридична енциклопедія. – Т. 4. – К.: Укр. енцикл., 2002. – С. 468–469. 3. Історія вчень про право і державу / авт.-уклад. Г. Г. Демиденко. – Х.: Право, 2011. – 958 с. 4. Кант М. Основы метафизики нравственности: собр. соч. в 6 т. / М. Кант. – М.: Просвещение, 1965. – Т. 4. – 320 с. 5. Фуко М. Надзирать и наказывать. Перевод с фр. В. Наумова / М. Фуко. Под ред. И. Борисовой. – М.: Ad Marginem, 1999. – 479 с. 6. Богатырьов І. Г. Українська пенітенціарна наука: монографія / І. Г. Богатырьов. – Х.: Харків юридичний, 2008. – С. 190–191.

Bibliography (transliterated): 1. Radov H. O. *Penitentsiarna ideya: Dumky na temu* [Penitentiary Idea: Thoughts on the topic]. Kyiv, MP «Lesya», 1997. 288 p. 2. Kalyuzhnyy R. A., Reznik I. I. *Penitentsiariy* [Penitentiary]. *Yurydychna entsyklopediya* [Law encyclopedia]. Kyiv, Ukr. entsykl., 2002, vol. 4, pp. 468–469. 3. *Istoriya vchen' pro pravo i derzhavu* [History of doctrines about law and state]. Ed. by H. H. Demydenko. Kharkiv, Pravo, 2011. 958 p. 4. Kant I. *Osnovy metafiziki нравственности: sobr. soch. v 6 t.* [Basics metaphysics of morality: Collected. Op. In 6 vols]. Moscow, Prosveshhenie, 1965, vol. 4. 320 p. 5. Fuko M. *Nadzirat' i nakazyvat'* [Supervise and punish]. Moscow, Ad Marginem, 1999. 479 p. 6. Bohatyrov I. H. *Ukrayins'ka penitentsiarna nauka: monohrafiya* [Ukrainian Penitentiary Science: Monograph] Kharkiv, Kharkiv yurydychnyy, 2008, pp 190–191.

Надійшла (received) 10.05.2017

Бібліографічні описи / Библиографические описания / Bibliographic descriptions

Теоретико-методологічні засади пенітенціарної філософії / Н. О. Шанидзе // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ», 2017. – № 29 (1251). – С. 82–85. – Бібліогр.: 6 назв. – ISSN 2227-6890.

Теоретико-методологические основы пенитенциарной философии / Н. А. Шанидзе // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ», 2017. – № 29 (1251). – С. 82–85. – Бібліогр.: 6 назв. – ISSN 2227-6890.

Theoretical and methodological foundations of the penitentiary philosophy / N. A. Shanidze // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual problems of Ukrainian society development. – Kharkiv: NTU "KhPI", 2017. – № 29 (1251). – P. 82–85. – Bibliogr.: 6. – ISSN 2227-6890.

Відомості про автора / Сведения об авторе / About the Author

Шанидзе Надія Олександрівна – кандидат соціологічних наук, доцент, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри соціології та політології, тел.: (099) 370–13–99; e-mail: nashanidze@ukr.net.

Шанидзе Надежда Александровна – кандидат социологических наук, доцент, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», доцент кафедры социологии и политологии, тел.: (099) 370–13–99; e-mail: nashanidze@ukr.net.

Shanidze Nadiya Oleksandrivna – Candidate of Sociological Science (Ph. D.), Docent, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", Assistant Professor at the Department of Sociology and Political Science, tel.: (099) 370–13–99; e-mail: nashanidze@ukr.net.